

नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्परा : एक अध्ययन

-केदारनाथ प्रधान

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययन नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्पराबारे अध्ययन गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको छ। नेपालमा अहिलेसम्म भएका हुनसक्ने दार्शनिक चिन्तन-परम्पराबारे चर्चा गरिएको रचना प्रकाशित भएको छैन। अझ स्पष्ट गरी भन्ने हो भने दर्शन वा चिन्तन वा दृष्टिकोणको सम्बन्धमा चर्चा भएको रचना पनि पाइएको छैन। नेपालको प्राग् इतिहास र मानवको उद्भव र विकासबारे समग्र चर्चा नगरिए तापनि विभिन्न कालका प्राग् मानवका अवशेषहरू प्राप्त भएको आधारमा तीसम्बन्धी रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्। तर दृष्टिकोणबारे एकाधमा मात्र चर्चा भएको छ र चर्चा गरिएकामा पनि एकदम कममात्र चर्चा वा उल्लेख गरिएको छ। यस किसिमको प्रतिकूल स्थितिमा पनि भविष्यमा गरिने अध्ययन र अनुसन्धानको लागि

सहयोग पुग्ने अभिप्रायले यहाँ प्रारम्भिक अध्ययन प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

चिन्तनको सम्बन्धमा केही चर्चा अनुसन्धाता निरीश नेपालका दुई वटा रचनाहरू^१ मा खासगरी भारतीय चिन्तनबारे चर्चा गरी नेपाली सन्दर्भबारे पनि संक्षिप्त रूपमा भए पनि उल्लेख र चर्चा गरिएको छ। यी पंक्तिका लेखकको एउटा पुस्तिका^२ मा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा 'किरातमुन्धुम्' र 'तम्बा कइतेन'मा भएका उल्लेख र 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुश्रुतिबारे पनि चर्चा गरिएको छ। त्यस्तै अर्को पुस्तिका^३ मा दृष्टिकोणसम्बन्धी केही चर्चा र हाल प्रकाशित पुस्तक^४ मा सामान्य रूपमा भए पनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासबारे चर्चा गरिएको छ। ग्रोम गुरुङ्गको रचना^५ मा नेपालको मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययनमा अठारौं शताब्दीदेखि यताको सम्बन्धमा छोटो

१. 'जैनिज्म ऐन्ड बुद्धिज्म : अ कम्पेरिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट' (१९८१) र 'दि फिलोसफी अफ् चार्वार्क्' (१९८१)।
२. आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल (१९८८)।
३. नेपाली इतिहास लेखनबारे (१९८५)।
४. नौलो नेपाल परिचय (१९८९)।
५. 'आन्थ्रोपोलोजिकल् ट्रेन्ड इन् नेपाल' (१९८७)।

चर्चा गरिएको छ तर त्यसअघिको चिन्तनबारे उल्लेख-सम्म पनि भएको छैन । त्यस्तै मोदनाथ प्रश्रितका पुस्तक-हरू^६ मा मानवको उद्भव र विकासबारे दुवै दृष्टिकोण (सृष्टिवादी र भौतिकवादी) अनुसार केही चर्चा गरिए तापनि नेपाली सन्दर्भबारे केही उल्लेख मात्र भएको छ । जनकलाल शर्माको पुस्तक^७ मा नेपालका मानव र समाज-बारे विस्तृत चर्चा गरिए तापनि प्रस्तुत अध्ययनसित सम्बन्धित विषयको सम्बन्धमा स्पष्ट चर्चा हुनसकेको छैन । भीमभक्तमानसि बस्नेतको पुस्तक^८ र स्वयम्भूलाल श्रेष्ठको पुस्तक^९ मा नेपालमा पाइने 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुभूतिबारे र दोस्रोमा सृष्टिको शुभ्रमात हिमालयको दक्षिणको उपत्यकामा भएको सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

माथिको चर्चाबाट नेपालमा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा एकाध रचनाहरूमा केही उल्लेख र चर्चा भए तापनि ती रचनाहरू पूर्ण र समग्र नरहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यस किसिमको स्थितिमा प्रस्तुत अध्ययनको आवश्यकताबारे स्पष्ट हुन्छ । नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तर वा दक्षिणबाट आयात गरिएको भनी मान्ने गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनको औचित्यता र महत्त्वबारे पनि प्रष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनलाई तयार पार्ने सन्दर्भग्रन्थ सूचीका ग्रन्थहरू, अनुश्रुति, पुराण, केही शिलालेख र केही चिन्तकहरूसितको छलफललाई सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । त्यसैले लेखक सम्पूर्ण ग्रन्थकार र सहयोगी व्यक्तिहरूप्रति आभारी रहेकोछ। साथै यस लेखलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय इतिहास शिक्षण विभागको गोष्ठी (२०४३।३।२९)मा प्रस्तुत गर्दा विशेष प्रो. डा. प्रेम-रमण उप्रेतीद्वारा दिइएका सुझाव अनुसार केही संशोधन पनि गरिएको छ र लेखक उहाँप्रति पनि आभारी रहेको छ ।

१. प्रारम्भिक चिन्तन

हामी रहँदै आएको विश्व-जगत् र जीवनको उत्पत्तिबारे मानिसले धेरै पहिलेदेखि नै सोचन थालेको हो र यससम्बन्धी शोध-खोज अहिलेसम्म निरन्तर जारी रहेको छ । पशु-जगत्देखि मानवलाई भिन्न बनाएको मस्तिष्क र यसको माध्यमले गरिने चिन्तन कसैको अनु-कम्पाबाट पाएको उपहार होइन । यो हामी रहँदै आएको समाजकै उत्पादन हो (चाइल्ड १९७८ : २२) । तर यो चिन्तन कहिलेदेखि शुरू भयो भनी भन्न कठिन छ र यसबारे मानवशास्त्री र समाजशास्त्रीहरूले निक्यौल गर्न सकेका छैनन् । सामान्य चिन्तन त मानिसले आरम्भदेखि नै गर्दै आएका हुन् तर आत्मासम्बन्धी चिन्तन सम्भवतः ५० हजार वर्षभन्दा अघिदेखि नै गर्न थालेका हुन् । गरेका मानिसलाई सपनामा देखेपछि मानवका दुई वटा आत्मा रहेको र तीमध्ये एउटा आत्मा ऊ मरेपछि पनि जीवित रहन्छ भन्ने ठानी आत्मालाई मान्ने र मरेपछि लाशलाई गाड्ने चलन आजभन्दा करीब ५० हजार वर्ष अघितिर जर्मनीका निआन्डर्थल (Neanderthal) मानव मा रहेको (पूर्वोक्त : २१) पाइन्छ । समुदाय वा परिवार ठूलो भई हांगा छुट्टिदा गणजातिको प्रादुर्भाव भयो र रहँदै-बस्दै गर्दा स्वच्छन्द यौन स्वतन्त्रतामाथि रगतको नाताको आधारमा बन्देज लाग्दै गरेपछि भिन्न रक्त सम्मिश्रणको कारण मानवको मस्तिष्कको क्षमता र चिन्तन शक्तिको अभिवृद्धि शारीरिक परिवर्तनसँगै हुँदै आयो । आगोको आविष्कार गर्न जानेपछि र खासगरी उपत्यकाको नदी किनारमा पुगेपछि शिकारी-अर्थतन्त्रबाट कन्दमूल र जलचर प्राणीमा निर्भर हुने अर्थतन्त्र बा व्यवस्थाले आगोमा पोलेर खाने प्रक्रियाको अरु विकास हुनगयो । पशुपालन र कृषिजस्ता नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भावले अतिरिक्त उत्पादनको अवस्थिति, व्यवस्थित बस्तीको थालनी र पछि धातुसमेतको प्रादुर्भावले समाजमा

६. जीवाणुदेखि मानवसम्म (१९८६) र आस्था तथा प्रथा : एक विवेचना (१९८७) ।

७. हाम्रो समाज एक अध्ययन (१९८२) ।

८. नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।

९. हामी नेपाली (१९७१) ।

माताको स्थानमा पिता स्थापित भई समाजमा दुई वर्गको आधारको संशर्षर्ष मानवको चिन्तनको क्षितिज पनि करकिलो बन्दै गयो । फलस्वरूप मानिसले उत्पादनमा कुसुद मिलेका र उत्पादनमाथि हुँकम चलाउने व्यक्तिले वा समूहले नयाँ-नयाँ चिन्तन गर्न थाले । यस्ता व्यक्ति वा समूहमा अधिकांशतः पहिलेका युद्ध नायक अथवा पुरेते वा ब्राह्मी पदमा रहेका समाजका पुरुष नायकहरू पर्दछन् । मानवको मस्तिष्कको सबैभन्दा ठूलो (भव्य) युग ५०००-३००० ई. पू. तिर भएको (सांक्रुत्यायन १९८३ : भूमिका '५') भनी मानेको पाइएबाट धातुयुगपछि नै मानवले जगत्सँग आफ्नो उत्पत्तिबारे समेत अलि व्यवस्थित रूपले चिन्तन गर्न थालेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ ।

मानवले आफू र आफू रहेको संसारको उत्पत्तिको सम्बन्धमा सोच्दा प्रजनन-क्रियाद्वारा मानव जन्मिने कुरा धेरै अधिदेखि थाहा पाए र यसको परिणामस्वरूप योनि र लिङ्ग एवं जलहरिसहितको शिवलिङ्गको पूजा गर्न थाले । तर प्रकृतिका अन्य रहस्य बुझ्न नसकेपछि 'आत्मा' को परिकल्पना गर्न पुगे र पछि यसै 'आत्मा' बाट 'जीव', 'ईश्वर', 'देव', 'परमात्मा', 'परमेश्वर' आदि नाम देखिए, जो 'रहस्यमय' तथा 'अदृश्य शक्ति' क अनेक परिकल्पित रूप हुन् । 'ईश्वर' बाट अथवा उसको 'अपरम्पर लीला' वा 'असीम अनुकम्पा'को परिणाम जगत् लगायत सम्पूर्ण पदार्थ र प्राणीको सृष्टि भएको धारणाको विकास भयो । यही धारणालाई सृष्टिवादी वा आदर्शवादी भन्ने गरिन्छ । त्यस्तै प्रकृति र यसका कतिपय रहस्यहरूबारे थाहा पाएपछि तिनलाई प्रकृतिकै उपज मान्ने धारणा पनि संगसंगै विकसित भयो । यस धारणालाई वैज्ञानिक वा भौतिकवादी भन्ने गरिन्छ । जगत् र जीवको उत्पत्तिमा प्रकृतिको भूमिकालाई मान्दै सृष्टिवादी ढङ्गको धारणा पनि पछि देखिएको छ र यसलाई सृष्टिवादी-भौतिकवादी वा पराभौतिकवादी भन्ने गरिन्छ ।

२. सृष्टिवादी चिन्तन

सृष्टिवादी चिन्तन वा धारणा संसारको प्रत्येक जसो धर्ममा रहेका कथाहरूमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । अस्तो कथा पहिले एउटा मुलुक (आज इराक भनिने

मेसोपोटामिया वा हिमालय प्रदेशको कुनै एउटै मुलुक) मा उत्पत्ति भई संसारको अनेक ठाउँमा स्थानान्तरण भएका जनजातिसितै फैलिई विभिन्न रूप देखिएको भनी मानिन्छ । इसाई धर्मग्रन्थ 'बाइबिल' मा मानवको उत्पत्ति माटोको मूर्तिमा 'ईश्वर' ले फुकेर प्राण भरे र त्यसको करडको एउटा हाड लिई स्वास्नीमानिस बनाए भन्ने उल्लेख गरिएको छ । इस्लामी धर्मग्रन्थ 'कुरान' (५७। १।१४) मा माटोद्वारा सृष्टि गरिएको मूर्तिमा एक थोपा तुच्छ तरल पदार्थ मिलाई अत्मा फुकेर बिउँताए (नेस्तुर्ख १९६७ : ९) भन्ने उल्लेख पाइन्छ । चीनको नुवाको कथामा माटोद्वारा मानिस बनाएको (लानपो १९८० : प्राथमिकी 'ii') भनी वर्णन गरिएको छ । यी तीनवटै कथाहरूको रूपमा केही भिन्नता रहे तापनि सार भने एउटै रहेको छ । 'बाइबिल' मा 'आदम' र 'इभ' को नाम, 'किरात-मुन्धुम्' मा 'सुसुङ्गे लालाङ्गे' एवं 'लेप्मुहाङ' को कथाको वर्णन गरिएको छ । हिन्दू पुराण-हरूमा कर्त ब्रम्हा र तिनकी छोरी (शर्मा हरवश १९७२ : ६-७), ऋग्वेदमा कर्त शिव र तिनकी छोरी, कर्त इन्द्र (३।३।३३), कर्त त्वस्ता विश्वकर्मा (३।५।५४), कर्त अग्नि (३।५।५५) र कर्त-कर्त कथित नृवंशको पिता कश्यप ऋषिबाट मानव वंशको उत्पत्ति भएको भनी उल्लेख गरिएको छ । अष्ट्रेलियाका धार्मिक कथाहरूमा सर्वप्रथम उत्पत्ति भएका 'माकू' र 'महोरानुई रङ्गी' नामका दुई स्त्री र पुरुषबाट जन्मेका 'रङ्गी पोतिकी' नामक आकाशको पृथ्वीसित विवाह भएको र यसैबाट सारा संसारको सृष्टि भएको (शर्मा १९८२ : १०-१४) उल्लेख पाइन्छ । नेपालका किराँतहरूमा आफ्नो वंशको उत्पत्तिको सम्बन्धमा आकाश र पृथ्वीको संयोगबाट 'निमा मरेमा' को जन्मकथा बताउने गरेको (पूर्वोक्त : २८२) पाइन्छ । यसमा अष्ट्रेलियाको कथासित सामञ्जस्यता रहेको कुरा टङ्कारै देहन सकिन्छ । पारसी धर्मग्रन्थ 'जेन्दाबस्ता' अनुसार 'अहुर्मज्द' ले आफ्नै इच्छाले र श्रीमद्भागवतको एउटा कथा अनुसार ब्रम्हाले सबै जातको सृष्टि गरे (प्रश्नित १९८६ : ६-७) भनी मानेको पाइन्छ ।

३. वैज्ञानिक चिन्तन

एशिया महादेशमा जस्तै यूरोपमा ७००-६०० ई.पू.देखि वा इसाइहरूद्वारा मानिने 'परमेश्वर' इशु जन्मनु अघिदेखि नै मानव 'देवी चमत्कार' नभै प्रकृतिबाटै उत्पन्न भएको वा प्रकृतिकै उपज हो भन्ने धारणा प्रकट गरेको पाइन्छ। पछि जर्मनी, रूस, पूर्वी भागमा र भारतमा पनि बृहस्पतिद्वारा शुरू भएको भौतिक चिन्तन, जो चार्वाकको समयपछि भारतीय चिन्तन धारामा 'आदिम भौतिकवाद' को रूपमा जानिएको 'चार्वाक मत' (तिवारी १९८६ : ५) वा 'लोकायत मत' (नेपाल १९८१; २ : १५) को रूपमा प्रसिद्ध हुनगयो, अनुसार सम्पूर्ण विश्व-ब्रम्हाण्ड र जीव जगत् पदार्थकै उपज हुन् भन्ने धारणा देखिएको थियो। यसअघिका आदर्शवादीहरूद्वारा रचिएका भनी मानिने वेद र पुराणहरूमा पनि भौतिकवादी प्रभाव वा आभास प्रशस्त पाइन्छन्। इटालीका विद्वान् लुसिलियो वानिनि (Lucilio Vanini, १५८५-१६१९) लाई जिउँदै जलाएर मारे जस्तै भारतमा चार्वाकका ग्रन्थहरू जलाएको, ब्रम्हण जावालीलाई रामको विरोध गर्दा निर्वासन गरेको (रामायण), चार्वाक नाम गरेका ब्रम्हा राक्षसलाई हस्तिनापुरमा युधिष्ठिरको विजय प्रदेशको निन्दा गरेकोमा कारवाही र हत्या गरेको (महाभारत; नेपाल १९८१-२ : १४) आदि घटना घटे तापनि भौतिकवादीहरूले आफ्ना चिन्तनलाई दमनका बाबजूद निरन्तर अघि बढाउँदै लगेको पाइन्छ।

अठारौं शताब्दीदेखि विश्वमा, खासगरी, यूरोपमा चलेको पुनर्जागरणले यस क्षेत्रमा पनि परिवर्तन देखियो। भारततिर धार्मिक तथा सामाजिक सुधारको रूपमा आर्य समाजको आन्दोलन चलेको पाइन्छ। पहिले सोह्रौं शताब्दीसम्म वानिनि (Vanini), हार्वे (Harvey), एन्ड्रियाज (Andreas) आदिले पशु र मानवबीचको सामञ्जस्यता र भिन्नता छुट्टयाएकोमा क्यारोलस लिनाएउस (Carolus Linnaeus, १७०७-१७७८), जर्ज कूवियर (George Cuvier, १७६९-१८३२) चार्ल्स लायल (Charles Layell, १७२७-१८७५) आदिका अनुसन्धानबाट मानव पशु-जगत्कै हुन् तापनि नरवानर (Anthropoid) भन्दा भिन्न र विशेष प्रकारका जीव हो भन्ने धारणाको

प्रारम्भ भयो। मानवलाई वानरवर्गका सन्तान भन्ने अवधारणाको प्रारम्भपछि बेलायतका जीवशास्त्री चार्ल्स डार्विन (Charles Darwin, १८०९-१८८२) ले आफू-भन्दाअघिका कावर्जनेभ (Kaverznev, १७७५), चेनिशेभ्स्की (Chernyshevsky, १८२८-८९), जो लामार्क (Jean Lamarck, १७७४-१८२९) आदिका अवधारणाको अध्ययन एवं संसारको विभिन्न कुनाबाट सग्रह गरिएका पुरातत्त्व, पुरासत्त्व (Palaeontology), अस्थि-अवशेष आदिको अनुसन्धान र अध्ययनबाट वानर बाटै विभिन्न चरणहरूबाट गुज्रँदै मानवको विकास भएको हो भन्ने विकासवादी धारणा अघि सारे। जीव जगत्को वर्गीकरण लिनाएउस (Linnaeus) ले समकालीन जीवित पशुहरूको आधारमा (Synchronic) गरेका थिए भने डार्विनले जीव-विकासका विभिन्न चरणहरूको ऐतिहासिक विकासको आधारमा (Diachronic) गरेका थिए। डार्विनको सिद्धान्त समग्र र पूर्ण रहेको छैन र यो सिद्धान्त उनका पूर्ववर्ती विद्वान्हरूको धारणाको परिमार्जित रूप हो तापनि पूर्व धारणाभन्दा उनको धारणा तुलनात्मक रूपले पूर्ण र समग्र मान्न सकिन्छ।

पूर्वतिर डार्विनभन्दा अघि चीनका प्राचीन जीवशास्त्री त्सी त्से (Tso Tse) को सबै जीवको उत्पत्ति एउटै जातिबाट विस्तार-विस्तार र निरन्तर परिवर्तन र विकास हुँदै भएको हो (प्रथित १९८६ : ५८-५९) भन्ने विचार ६०० ई. पू. तिर नै प्रकट भए तापनि डार्विनको विचार सर्वप्रथम प्रकाशमा आएकोले उनलाई विकासवादी सिद्धान्तका नयाँ व्याख्याता वा जनक भनी मान्ने गरेको पाइन्छ। वानरभन्दा पछि कुन-कुन चरण हुँदै कहाँ, कहिले र कसरी मानवको उद्भव भएको हो भन्नेबारे अझै निकरौँल हुन नसके तापनि विकासका दुई चरणहरू-संख्यात्मक वा मात्रात्मक (Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative) परिवर्तनलाई पार गर्दै वानर वर्गबाटै मानवको विकास भएको हो भन्ने कुरामा सहमत छन्। तल हालसम्म विद्वान्हरूले गरेका अध्ययनको आधारमा मानवको विकासबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ।

आजभन्दा करीब १.५ अरब वर्षअघि पृथ्वी चिसिएपछि जलीय आधारबाट वा द्विविधतः समुद्रको नुनिलो पानीमा सबैभन्दा प्राचीन पशु वा मनस्थिति भनी नछुटिएको आल्गीय (Algae)को उत्पत्ति भएको विश्वास गरिएको छ। प्रारम्भका अक्रोशीय वा प्राक्क्रोशीय र त्यसपछि प्रोटिस्टा (Protista), मोनेरा (Monera) जस्ता जीवाणुको विकास हुनगयो। यसपछि बैक्टेरिया (Bacteria) र जीवहरूको बीउ भनिने पृथ्वीको १०५ वटा तत्त्व भएको प्रोटोप्लाज्म (Protoplasm) देखिए, जसबाट लेउ जस्ता वनस्पति र अति साना कीराहरूको विकास भएको भनी मानिन्छ। यसै आधारमा आजभन्दा करीब ५७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा जीवकल्पको प्रारम्भ भएको मानिन्छ। बहुकोशीय जीवबाट आजभन्दा करीब ४० करोड वर्षअघि डँडाल्नी नभएको (Invertebrate) माछा (Jelly Fish) र झण्डै ३२ करोड वर्षअघि डँडाल्नी भएको (Vertebrate) माछाको प्रादुर्भाव भयो। यिनै जलचर प्राणीबाट २५ करोड वर्षअघि जल एवं स्थलचर वा उभयचर जीव—झाँते किरा, गँगटो, संखे किरा, कछुवा आदि र १९ करोड वर्षअघि विशाल शरीरका गोही, डाइनोसोर आदि एवं विशालकाय पंक्षी आदि विकसित भए। आजभन्दा करीब १५ करोड वर्ष—अघि पशु—पंक्षीमध्येको पशु शाखाबाट स्तनपायी (Mammal) जीवको विकास हुनगयो। यिनै स्तनपायी जीवमध्येबाट विकसित एउटा शाखाले रूखमा चढ्न समेत सिके, जसलाई वैज्ञानिकहरू कीरा—फटेङ्गाजीवी (Insectivora) भन्दछन् र सामान्यतया यसलाई छुचुन्द्रे पनि भन्न सकिन्छ। यसै सन्ततिको रूपमा सबै वानरका पुर्खा—अर्द्ध—वानर (Pro-simian) आजभन्दा करीब ७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा देखिएको मानिन्छ।

प्राथमिक वर्ग (Primates)मा मानवको आकृति-सिद्धि मिल्ने वानरहरूदेखि लिएर मानवसम्मलाई लिइन्छ। माथि उल्लेख गरिएको छुचुन्द्रेबाट लामो र जटिल प्रक्रियापछि तुपाइडो (Tupaidae), निशाकपि—राते (Lemur) जस्ता वानरजन्य प्राणी देखिए। सम्भवतः निशाकपि नै अर्द्ध—वानर (Pro-simian) हुन्, जसका स्थानीय प्रकार (Local form) बाट विकसित हुँदै पछि

पुरानो संसार (Old World) का वानर र सोबाट वानरका अनेक वर्ग देखिए। पुरानो र नयाँ संसारका वानरका पुर्खा—वानरलाई अध्ययनमा सरलताको निमित्त आदि—वानर भन्न सकिन्छ, जसबाट विभिन्न प्रकारका वानर विकसित भए। यीमध्ये नरवानरानुगण (Simiidae वा Anthropoid) का हात—गोडाका आकार र तिनको परिचालन प्रक्रिया मानवसित मिल्ने भएको कारण यिनलाई मानवको पुर्खाको रूपमा अन्य वानरभन्दा छेरै सम्भावना भएको भनी मानिएको छ। यसपछि कसरी र कुन प्रक्रियाबाट विकसित हुँदै मानवसम्म आइपुग्यो भन्ने कुरा अझै निर्वर्ण हुन सकेको छैन। हालसम्म प्राप्त विभिन्न वानर, नरवानर र मानवका अस्थि—अवशेषहरू छुट्टै जीवित प्राणीसित समेत तुलना गरी आजभन्दा करीब १.४ करोड वर्षअघि विकसित रामनरवानर (Ramapithecus) लाई वानर र मानवबीचको लुप्त शृङ्खला जीव मानी मानवका पुर्खामा सबैभन्दा सम्भावित जीव भनी मानिएको छ। यस जीवलाई वानरभन्दा ठाडो तर कुप्रो (Bipedal) भएर हिँड्ने भनी मानिन्छ र यसका अवशेषहरू अफ्रिकाको केन्या, यूरोपको हङ्गेरी र एशियाका टर्की, पाकिस्तान, चीन, भारत र नेपालमा पाइएका छन्। यी अवशेषहरूको समयकालको दृष्टिले टर्कीको अवशेषलाई विश्वमा जेठो, केन्याको अवशेषलाई माहिलो र नेपालको अवशेषलाई साहिलो भनी मानिन्छ।

रामनरवानरबाट आजभन्दा झण्डै ६० लाख वर्षअघि दक्षिणी नरवानर (Austrolopithecus)को विकासभयो र यसलाई झण्डै कुप्रो भएर हिँड्ने रामनरवानरको तुलनामा सीधा भएर हिँड्ने जीवको रूपमा मानिएको छ। यसका अस्थि अवशेष अफ्रिकामा मात्र पाइएको छ। यी नरवानर एवं मानवका अस्थि—अवशेषहरू पाइएको आधारमा आजभन्दा ४०—३० लाख वर्षअघितिर संसारको कुनै न्यानो भागमा मानवको विकास भएको भनी मानिएको छ। कसैले अफ्रिका, यूरोप, अमेरिका र एशिया महादेशलाई विश्वको आदि मानवको उद्गमस्थल भनी मान्ने गरिन्छ। यीमध्ये एशियामा निकै धेरै संख्यामा र मानव विकासका विभिन्न चरणका निरन्तर अवशेषहरू पाइएको कारण हाल एशियामाथि अधिकांश विद्वान्हरूको ध्यान

केन्द्रीत भएको छ । एशियामा पनि दक्षिण एशिया र अन्न सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोमा यसको सम्भावनाबारे अनुमान गर्न थालिएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँ यो कुरा उल्लेखनीय छ कि नेपालको विभिन्न हिमालयमा मानवको विकास-शृङ्खलामध्ये लुप्त रहेको हुनसक्ने जीवमध्ये कुनै एउटाको शाखा हुनसक्ने भनी मानिने हिममानव यती पाइएका छन् र सगरमाथाको दक्षिणी भागको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर वानर (Langur Entellus Presbytis) र आसामी वानर (Assamese Macaque) पनि पाइएका छन् ।

मानवको उद्भवपछिको सभ्यताको विकासको सम्बन्धमा प्रारम्भ एवं विभिन्न चरणहरूको समयकालबारे अझै निक्कै लभैसकेको छैन तापनि सामान्यतया प्रारम्भदेखि आजभन्दा १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई प्राचीन दुइ युगको काल र त्यसपछिको ऐतिहासिक युगभन्दा अघिसम्मको काललाई नयाँ दुइ युग भन्ने गरिन्छ । साथै हाल आजभन्दा ५० हजार वर्षअघिदेखि १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई मध्य दुइ युग भनी नयाँ विभाजन गरेको पाइन्छ । मानवशास्त्रको दृष्टिले मानवको शारीरिक आकृति, श्रम र उत्पादनको प्रकृतिको आधारमा मानवानुगुण (Homonidae) परिवारलाई मुख्यतया अस्ट्रालोपिथेकस् (Australopithecus) र अस्ट्रालोपिथेसिन् (Australopithecine) गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो वर्गमा मानवभन्दा अघिल्लो शृङ्खलाका दक्षिणी नरवानरलाई लिइएको छ भने दोस्रो वर्गलाई पहिलेकै उप-समूह मानी मानवका सबै शृङ्खलाहरूलाई लिइएको छ । मानवको शृङ्खलामा उभिएर हिंड्ने (प्राचीन पुङ्के मानव-Homo Erectus), समर्थ मानव (आफ्नै हातको श्रमले उत्पादन गर्न सक्ने-Homo habilis), मेधावी मानव (दिमागले पनि सोचेर काम गर्ने-Homo Sapiens वा Sapietal Man), उच्च विकसित मानव (नयाँ कुराको खोज गर्न सक्ने-Homo Sapiens Sapiens वा Advanced Sapietal Man) आदि ।

यस प्रकार मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा निरन्तर रूपमा शोध-खोज हुँदै नयाँ-नयाँ

कुराहरू वैज्ञानिकहरूले प्रकाशमा ल्याउँदै गरेका छन् र सृष्टिवादी चिन्तनका पक्षपातीहरूबाट बैज्ञानिक चिन्तनको प्रगतिमा जतिसुकै बाधा र दमन गरे पनि यसको प्रगति निरन्तर रूपमा अघि बढिरहेको छ ।

४. नेपालको चिन्तन-परम्परा

नेपालमा 'शिवले पहिले ल्याएथे सृष्टिको पहिलो बिहान' भन्ने भनाइको साथै 'सृष्टिको मुहान हिमालअ' भन्ने उक्ति पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ, तर यी भनाइ कहिलेदेखि केका आधारमा प्रारम्भ भयो भन्ने कुराबारे बसै हो भनी भन्ने कुनै आधार पाइएको छैन । स्कन्द-पुराणग्रन्थगतको 'स्वस्थानी व्रतकथा', किरातहरूको वेद भनिने 'किरात-मुन्धुम्' र तामाङहरूको गाथा भनिने 'तम्बा कइतेन' मा पनि मानवको सृष्टिबारे उल्लेख भएको पाइन्छ । साथै यहाँ प्रचलित विभिन्न पुराणहरूमा पनि सृष्टिसम्बन्धी विवादास्पद कथाहरूको वर्णन गरिएको छ । नेपालका आदिवासी भनिने विभिन्न जनजाति-हरूमा प्रचलित कथाहरूको स्रोत र अनुसन्धान गर्न सकेमा यस्ता उल्लेख अरु पनि पाइनु सक्छन् । तल हालसम्म पाइएका उल्लेखहरूबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

'किरात-मुन्धुम्' मा 'आत्मादेव' को आदेश अनुसार 'पोरोमी योम्फामोदेवले मालिङ्गो बाँस तथा देव निगालोको बाँसको खरानी निकाली पहेंलो माटोको लेप मिसाई दुङ्गाको टोड्कामा भएको आकाशबाट पठाएको पानी हाली मुछी हिलो बनाई तरुणीबाट हुने घाम-जस्तो मान्छेको मूर्तिको नमूना बनाई मान्छेको सतु हाली दियो' भनी वर्णन गरिएको छ । पछि स्वास्नीमान्छेको मूर्ति पनि बनाएपछि 'आत्मादेव' ले यी दुवैलाई आफ्ना छोरा-छोरी माने र यिनीहरूको संसर्गबाट पछि 'सुसुङ्गे र लालाङ्गे' को जन्म (चेम्जोङ १८६१: १४) भई वंशबृद्धि हुनगयो । 'तम्बा कइतेन' मा एक ठाउँमा मानिसको सृष्टिबारे यसरी वर्णन गरिएको छ- "आकाश मा देवता, अन्तरिक्ष (चान) मा शिकारी, पातालमा नाग, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण र पृथ्वीको बीचमा (साङ्गे रिङ्गा) पञ्च भगवान्द्वारा देश-देशमा मानवको सृष्टि भयो । देश-देशको नाम राखियो । गाउँको नम्न

बस्यो । भगवान्को पूजा गर्ने संसारमा मानिसको जन्म होस् भनी पञ्च भगवान्ने तपस्या गरी मानिसहरूको सृष्टि गरे ” (लामा १९८३ : ७१) । सोही पुस्तकको अर्को ठाउँमा ‘चतुर्मुख ब्रह्म (फावा चार रेसी)’ ले ‘डासिन डोहमा’ नाम भएकी वनदेवी र ‘राक्षसजस्तो जीउ र भकुण्डो जस्तो मुख’ भएको वानरको विवाह गरी दिए र तिनीहरूबाट मनुष्यको जन्म भयो (पूर्वोक्त : ७३) भन्ने वर्णन गरिएको छ । ‘स्वस्थानी व्रतकथा’ मा ‘आदिशक्ति महामाया’ द्वारा विष्णु पछि सृष्टि गरिएको ब्रह्माको कानबाट फालेको मयलबाट बनेका ‘मधु’ र ‘कैटभ’ नामक दानवहरूलाई विष्णुले मारेपछि आदिशक्तिको आदेश अनुसार सृष्टिकर्ता ब्रह्माद्वारा अनेक लोकपछि पहिले ‘कश्यप आदि १०० ऋषि’ (देविदास १८८८ : ९) र त्यसपछि कश्यप ऋषिबाट देव, दैत्य, दानव, मानव, पशु-पंक्षी आदि सृष्टि भएको (पूर्वोक्त : १०) भनी उल्लेख गरिएको छ । यस्तै आशयको वर्णन नेपालमा प्रचलित पुराणहरू- ‘मार्कण्डेय, पद्म, विष्णु, मत्स्य, शिव, वराह आदिमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

माथि २ मा वर्णित कथाहरूमा उल्लेख भएको ‘माटोको मूर्ति’ को उल्लेख ‘किरात-मुन्धुम्’ मा वर्णन गरिएको छ भने ‘तंतिरीय ब्राम्हण’ मा वर्णित प्रलयपछि मनुद्वारा पुनः सृष्टिसम्बन्धी कथाको प्रभाव ‘लेप्मुहाङ’को कथामा देखिन्छ । ‘तम्बा कइतेत्’ मा भएको ब्रह्माको उल्लेखले यसमा पनि पौराणिक प्रभाव रहेको देखिन्छ । सृष्टिकर्ताको नाम जेसुकै उल्लेख भए तापनि सारेका रूपमा ‘ईश्वरद्वारा सृष्टि’ भएको भन्ने एउटै कुरा सबै कथाहरूमा प्रष्ट देख्न सकिन्छ । साथै माटोको मूर्ति, कुम्हाले वा मूर्तिकारको शीप र सामाजिक परिवेशको उल्लेखले सृष्टिमा पदार्थको अहम् भूमिका रहेको कुरा पनि प्रष्ट झल्किन्छ । तर प्रकृतिको यो भूमिका रहेको पाइए तापनि उपर्युक्त अवधारणा मूलतः अभौतिक रहेको छ । भाषा वंशावलीमा ‘अव्यक्तदेखि सृष्टि हुन्छ’ भनी पञ्चतत्त्वको उल्लेख गरी ब्रह्मा र विष्णुबीच ‘जगत्को कर्तापालक हर्ता मै हुँ’ भन्ने विषयमा विवाद भएको र

शिवको ज्योतिलिङ्गको उदयको चर्चा गरी अप्रत्यक्ष रूपमा शिवलाई ‘परमेश्वर’ (सृष्टिकर्ता- १/१९६३ : १-३) भनी भन्न खोजेको अनुमान हुन्छ । यसमा पनि पञ्चतत्त्वको उल्लेखले प्रकृतिको भूमिका रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

मानवको उद्भव र विकासको सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरिएको धारणा एवं पछि यसमा देखिएको परिवर्तन वा संशोधनमाथि विचार गर्दा उपर्युक्त कथाहरू सम्भवतः नवपाषाणकालताका नेपालमा आएका हुन सक्ने भनी अनुमान गरिएका आग्नेय जाति (Austro-Asiatic)^{१०} ले ल्याएका र पछि गोपालकालदेखि अथवा आजभन्दा करीब तीन हजार वर्षअघिदेखि लिच्छविकालसम्म नेपालमा आएका हुनसक्ने विभिन्न जनजाति-हरूसंगै प्रवेश भएको वैदिक धारणाको प्रभावपछि यहाँ पहिलेदेखि प्रचलित रहेका हुनसक्ने लोककथा वा लोकोक्तिहरूमा नयाँ धारणा वा पौराणिक प्रभावसहित बनेको वा संशोधित भएको हुनसक्ने अनुमान हुन आउँछ । यी कथाहरूमा पूर्व मध्यकालमा मात्र होइन, आधुनिक कालको राणाकालसम्म पनि अनेक संशोधन वा आवरण थपिन गई आजको मिश्रित रूप देखिएको हुनसक्ने सम्भावना देखिन आउँछ । यसरी हेर्दा हिमालय भेगमा लोककथाहरूको रचना भई संसारको अरु भागमा फैलिएको जस्तो सम्भावना देखिन्छ; तर यसबारे अरु खोज र अनुसन्धान हुन बाँकी छ ।

वैदिक धारणा नेपालमा लिच्छविकालको उत्तरार्द्धकालको प्रारम्भतिर विशेष प्रचार भएको अनुमान हुन्छ । त्यसअघि अनार्य मूलको मानिने शाक्त र शैवमत प्रचलित रहेको थियो । मातृ देवता र लिङ्ग एवं योनि पूजा, अनार्यहरूकै देव हो र भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादभन्दा अघि यस्तै प्रचलन रहेको पाइन्छ । भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादको विरुद्ध क्षत्रियहरूले चलाएको भनी मानिने उपनिषद् वा वेदान्त (उपाध्याय १९७८ : १८) को स्पष्ट झलक हालसम्म नेपालमा

१०. पृथ्वीको आग्नेयकोणमा धेरै कालसम्म रहेको कारण आग्नेय कहलिएका यिनीहरूलाई स्थान र भाषाको आधारमा पोलिनेशियन (Polynesian), मेलानेशियन (Melanesian) आदि पनि भन्ने गरिन्छ ।

प्रकाशमा आएको छैन। बुद्धमन्दा अधि सम्भवतः ८००-७०० ई. पू. ताका (पूर्वोक्तः २०) प्रारम्भ भएको कपिलको सांख्य दर्शन नेपालमा पाइने अनुश्रुति अनुसार कपिलवस्तुमा प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ (सिंह १९८८ : २; श्रेष्ठ १९७१ : ६५)। कपिलकै नाममा हालको कपिलवस्तु नाम रहेको (पोखरेल १९८५ : १४-१५) र तिनी नेपाली ग्रामाको छोरा (पूर्वोक्तः ५४) भने तापनि यसको पुष्टि भएको छैन। तर बौद्ध दर्शनमा भने चार्वाक सँगै यसको पनि प्रभाव परेको पाइन्छ। सांख्य दर्शनको प्रारम्भिक रूपको मूलस्वर भौतिकवादी रहेको मानिन्छ (शर्मा, हरवंश १९७२ : १७)। नेपालमा उपनिषदीय धारणा करीब ६०० ई. पू. ताका विदेह वा जनकपुर इलाकामा पञ्चालबाट यता आएका मानिने याज्ञवल्क्य र गंग ऋषिकी छोरी गार्गीको वेदान्तवाद (वेदको अन्तिम भाग वा उपनिषदीय धारणा) देखिएको हुनसक्ने सम्भावना रहेको छ। वैदिक ब्राह्मणवादको विरुद्ध लक्षित बौद्ध एवं जैन दर्शनको पनि नेपालमा प्रभाव परेको प्रमाणहरू पाइएका छन्।

भारतको आदि भौतिकवाद मानिने चार्वाक दर्शन (तिवारी १९८६ : ५) र सांख्य दर्शन समेतको प्रभाव परेको बौद्धमतको रूपमा नेपालमा भौतिकवादी चिन्तन अधि बढेको हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ। वंशावलीमा करीब ३०० ई. पू. तिर धार्मिक अभियानमा जैनाचार्य भद्रबाहुको नेपाल आगमन, रातो मत्स्येन्द्रनाथको सम्प्रदायसित जैनहरूको सम्बन्ध र लिच्छवि राजा वृषदेव जैन धर्मबाट प्रभावित रहेको (नेपाल १, १९८१ : ६) आदि उल्लेखले नेपालमा जैन दर्शन पनि प्रचलित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। चिन्तनको सम्बन्धमा ७०० ई. पू. देखि यताको तीनदेखि चार शताब्दीको युगलाई दर्शनको स्वर्णयुग (सांक्रुत्यायन १९८३ : भूमिका '६') भनी मानेको पाइएकोले नेपालमा किरातकाल चिन्तनको लागि महत्त्वपूर्ण रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। लिच्छविकालमा बौद्धमतका अनुयायीलाई 'नास्तिक, कुतार्किक,

मूर्ख, कुपति' आदि भनी निन्दा (ब्रज्जाचार्य १९७४ : १६३) गरेको प्रमाण हाँडिगाउँ, सत्यनारायण स्थानको अभिलेखमा पाइएबाट त्यसबेला बौद्ध संघवादी भौतिकवादको विकास भएको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। विभिन्न शासकहरूको समयमा भिक्षु तथा भिक्षुणी संघहरूलाई अग्रहार प्रदान गरेको र स्वायत्त शासनको अधिकार समेत दिएको उल्लेख विभिन्न अभिलेखहरूमा पाइएबाट पनि उपर्युक्त अनुमान मिल्न आएको देखिन्छ। किरातकालको 'किरात-मुन्धुम्' मा सृष्टिको वर्णन गर्दा भौतिक पदार्थहरूको भूमिकाको उल्लेख भएबाट सम्भवतः यसमा पनि चार्वाक वा सांख्य दर्शनमा निहित भौतिकवादको प्रभाव परेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। यो प्रभाव स्वस्थानी व्रतकथा र भाषा वंशावलीमा पनि परेको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्न आउँछ। भारतका शङ्कराचार्यको नेपाल-प्रवेशको समयमा हिन्दू धर्मको जगेर्नाको नाममा कयौँ बौद्ध ग्रन्थहरू नष्ट गर्नुको साथै कयौँ बौद्ध भिक्षुहरूलाई जबर्दस्त रूपमा गृहस्थ तुल्याएको पाइन्छ। तत्कालीन बौद्धमतको भौतिकवादी प्रभावको कारणले नै शङ्कराचार्यद्वारा उपर्युक्त दमन भएको हुनसक्ने अनुमान 'नास्तिक' भनी गरिएको निन्दाको प्रमाणबाट सहजै गर्न सकिन्छ। त्यस्तै पूर्व मध्यकालमा 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्णको हत्या (नेपाल १९८५ : १०-११) एवं बौद्ध र हिन्दू पाशुपत सम्प्रदायबीचको काठमाडौँको नक्सालदेखि पशुपति-चाबहिलसम्मको इलाकामा भएको मारकाट^{११} ले भौतिकवादी र सृष्टिवादीहरूका बीच तीव्र संघर्ष भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। पछि स्थितिमल्लले भारतबाट झिकाइएका कट्टर तथा धर्मभीरु हिन्दू ब्राह्मणहरूको योजना अनुसार नेपाली समाजको हिन्दूकरण एवं सामन्तीकरण गरेपछि भौतिकवादी चिन्तनमाथि गरिएको दमनको कारण र कयौँ ग्रन्थहरू पनि नष्ट गरिनुको कारण अरु विषयमा नै स्पष्ट हुने आधार पाइएको छैन भने मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी धारणाबारे अडकलबाजीसमेत गर्न कठिन हुनु स्वाभाविक हुनआउँछ। राणाकालमा शासकवर्गको विरोध गरेको

११. उक्त क्षेत्रमा अमर बाँडा लगायत अरु व्यक्तिहरू काटिएका ठूला-ठूला काला ढुङ्गाहरू १५-२० वर्ष-सम्म देखिन्थे।

कारण कैयौं बौद्ध भिक्षुहरू निष्काशन गरिनु र बौद्ध-ग्रन्थहरू जलाइनुको कारण बौद्ध अनुयायीहरूमा राणा शासनको निरंकुशताविरोधी प्रबल भावना र पहिले बौद्ध चिन्तनमा परेको हुनसक्ने चार्वाक र सांख्य दर्शनमा समाविष्ट भौतिकवादको प्रभाव रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ ।¹²

मानवको उद्भवको सम्बन्धमा दुई परस्परविरोधी चिन्तनहरूबीच प्रत्यक्ष द्वन्द्व भएको स्पष्ट प्रमाण भेटिएको छैन र माथि जो उल्लेख गरिएको छ सो अनुमानको आधारमा गरिएको छ । पन्ध्रौं शताब्दीतिर शासक वर्गको छत्रछायामा लेखिएको वंशावलीमा भने जीव र जगत्को उत्पत्तिबारे सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार चर्चा गरिएको छ । हुनसक्छ, यसै सृष्टिवादी चिन्तनको विरोध र निन्दा गरेको कारण 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्ण (नेपाल २; १९८१ : ८) को हत्या र माथि उल्लेख भए झैं विभिन्न सम्प्रदायहरूबीच मारकाट समेत भएको थियो । शङ्कराचार्यबाट भएको दमन र स्थितिमल्लको समयमा भएको समाजको सामन्तीकरण र हिन्दूकरणको सुदृढीकरणको प्रयास पनि तत्कालीन जनताको शासक वर्ग विरुद्धको विद्रोह र सम्भवतः भौतिकवादी चिन्तनको विरुद्ध समेत लक्षित थियो । यसले समाजमा रहेको बौद्ध चिन्तनको भौतिकवादी प्रभावलाई नामेट् पार्न जाति वर्ण व्यवस्थालाई अझै सुदृढीकरण गर्ने काम हुन गएको अनुमान हुन आउँछ ।

अठारौं शताब्दीको अन्त्यताका नेपाल आएका इटालियन पादरीहरू, यात्रीहरू, व्यापारीहरूद्वारा र पछि अंग्रेज दूतावासका कर्मचारीहरूद्वारा नेपालमा मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययन हुनथालेको (गुरुङ १९८७ : २०) हो । मानवशास्त्रलाई पश्चिमाली उपनिवेशवादको परिणाम (Product; पूर्वोक्त : १९) र मार्क्सवादी दृष्टिमा नेपालमा समाजशास्त्र र मानवशास्त्र यही औपनिवेशिक प्रभाव (Fashion; पूर्वोक्त : २०) मा रहेको पाउन

सकिन्छ । नेपालको इतिहास प्रथमतः लेख्ने अंग्रेज लेखकहरूले वंशावलीकै आधारमा लेखी सृष्टिवादी चिन्तनलाई नै अधि बढाएको अनुमान हुन्छ । पूर्ववर्ती विदेशी विद्वान र अनुसन्धाताहरूले नेपाली समाज र संस्कृतिलाई उचित ऐतिहासिक बोधविना आफ्ना परिकल्पित (Stereotypical) सिद्धान्त र तरीकाद्वारा कहिनेकाहीं अतिरञ्जन, सतही विश्लेषण र अति व्याख्या (Romanticize) गरेका छन् (पूर्वोक्त : २१) ।

राणाकालमा निरंकुशताको विरुद्ध राष्ट्रिय चेतनाको जागृति भई चेतनशील युवकहरूले भारतमा बाल गङ्गाधर तिलक आदिले जस्तै जनचेतना जगाउन राष्ट्रिय गाथा-गौरवलाई प्रकाशमा ल्याउने सिलसिलामा हिमालयलाई 'सृष्टिको मुहान' भन्ने आशयको धारणा (बस्नेत १९५६) प्रचार-प्रसार गरेका हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ । १९८६ ताका शुक्रराजका बाबु माधवराज जोशीले भारतमा प्रचलित सुधारवादी आन्दोलनको धार्मिक सुधारवादी सङ्गठन आर्य समाजको स्थापना सर्वप्रथम पोखरामा गरेदेखि नै नेपालमा यस्तो धारणा प्रबल रूपमा देखिएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । माथि उल्लेख गरिए अनुसार यो धारणा पौराणिक कथाहरू अनुसार बनेको भनी माने तापनि नेपालका हिमालय श्रृङ्खलाहरूमध्ये विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मी.) अवस्थित रहेको हिमालय श्रृङ्खलाको एउटा नाम 'महालंगूर', वानर वा लङ्गूर (वानरको एउटा भेद) को नामबाट रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर (Langur Entellus Presbytis; साइन्स प्रेस १९७४) पाइएका छ । हाल हिमालय वा सगरमाथा क्षेत्रमा आदि मानवको उद्भव भएको हुनसक्ने अवधारणा (शर्मा १९८३ : ३१) पाइएबाट माथि उल्लेख गरिएका चिन्तन र त्यसपछिका अध्ययनहरूबाट पुष्टि हुँदै आएको अनुमान हुन्छ । तर

१२. कसै-कसैले जुद्धशम्शेरको नजरमा परेकी पाटनकी उदास समुदायकी एउटी केटीलाई पाउन खोज्दा एउटा बौद्ध भिक्षुको कारण भिक्षुणी बनी उनको शिकारबाट मुक्त भएको रीसमा बौद्ध भिक्षुहरूलाई कारवाही गरेको हो भनी मानेका छन् । तर यी पत्तिका लेखकले उपर्युक्त कारणलाई सही र मुख्य मानेर यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

हालसम्म यसलाई पुष्टि गर्न सहयोग मिल्ने खालका अरु प्रमाण भने भेटिएको छैन ।

राणा शासनकालमा धार्मिक र सामाजिक सुधारको चेतनाको आधारमा भएका पराभौतिकवादी किसिमका राष्ट्रिय चिन्तन पनि अघि बढ्नसकेको थिएन । सात सालपछिको दुई दशकको अवधिमा खास उल्लेख्य कार्य चिन्तनको क्षेत्रमा नभए तापनि मार्क्सवादी चिन्तकहरूद्वारा सामान्य चिन्तनको कार्य भने थालनी भएको मानिन्छ । तर यसपछि पनि नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तनको गहिरो छाप र व्यापक प्रभाव नेपाली समाज एवं बौद्धिक जगत्मा समेत परेको देखिन्छ । यसबारे अर्को अंशमा चर्चा गरिन्छ ।

५. नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी र विकास

नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी माथि १ मा उल्लेख गरिए अनुसार आदिम जङ्गली समाज (समुदाय) छोडी उपत्यका वा मैदानी भागमा स्थानान्तरित भई आएपछि स्थापित मानव-समाजको थालनीसँग भएको हो । बस्तीको थालनीले चिन्तनमा ल्याएको हुनसक्ने सुदृढीकरणमाथि ध्यान दिँदा काठमाडौं उपत्यका-देखि उत्तर बूढानीलकण्ठमा प्राप्त मध्य प्रातिनूतनाश्म (Middle Paleolithic, आजभन्दा करीब ३२ हजार वर्षअघिका; शैतेको १९७८ : १-२) हतियारहरू पाइएकोले उपत्यकामा चिन्तनको थालनी भएको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्छ । अन्न हतियारका धनी यूरोपेली र मङ्गोल हुन् र काठमाडौं उपत्यकामा यी दुई भिन्न जातिको सङ्गम भएको हो भन्ने अनुमान (पूर्वोक्त) यदि सही ठहरिएमा नेपालमा त्यस बेला दुई भिन्न जाति समेतको संयोगको परिणाम चिन्तनमा अरु प्रगति भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । त्यसपछि समाजमा नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भाव^{१३} ले मानवको चिन्तनमा अरु विकास देखियो र आजभन्दा करीब ५-६ हजार वर्षअघि धातु युगको

प्रारम्भ भई त्यसपछि दास युगकालीन समाजमा वर्ग-विभाजन देखिएपछि चिन्तनमा अरु प्रगति हुनगयो । धातुको प्रमाण पत्तौतीको हँसियाजस्तो ढुङ्गाको हतियारमा तामाको तार वा करौतीको प्रयोग भएको हुनसक्ने अनुमान (शर्मा र बनर्जी १९६९ : ५६-५७) र मुस्ताङको टुकुचेमा शिकारको बेला छातीमा लगाइने तामाको कवच वा पेती (तिवारी १९८५ : ७) बाट भिन्न आउँछ । यसपछि भारतमा देखिएको चार्वाक दर्शन अनुसारको भौतिकवादको प्रभाव रहेको कपिलको सांख्य दर्शन र श्री दुर्वैको प्रभाव रहेको बौद्ध एवं जैन दर्शन र शाक तथा शैवमतबारे पनि माथि उल्लेख गरियो । पछि एकातिर शासक वर्गको समाजको हिन्दू एवं सामन्तीकरणको प्रयास र उपनिवेशवादी अंग्रेजहरूको यथास्थितिलाई कायम गर्ने नीति र राणाकालमा भएको बौद्ध अनुयायी एवं आर्य समाजीहरूमाथि गरिएको दमनले वैज्ञानिक चिन्तनपछि पर्न गयो, जसबारे माथि चर्चा गरियो ।

१९१७ को रूसी क्रान्ति, १९४७ को भारतको परिवर्तन र १९४९ को चिनियाँ क्रान्तिले नेपालको चेतनशील समुदायमा पर्न गएको वैज्ञानिक चिन्तनको प्रभावले नेपालमा भौतिकवादी वा मार्क्सवादी चिन्तनमाथि प्रभाव पऱ्यो र मार्क्सवादी सङ्गठन- (१९४९) स्थापना हुनगयो । वैज्ञानिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई सामाजिक धरातलमा उतारेपछि कार्ल मार्क्सद्वारा प्रतिपादित मार्क्सवादलाई यसका अनुयायीहरू उच्च विकसित भौतिकवाद भन्ने गर्दछन् । तर गैऱह मार्क्सवादीहरू यस कुरालाई मान्दैनन् । मानव शास्त्रको दृष्टिले नेपालका मार्क्सवादीहरूमा १९७४ तिर-सम्म उल्लेखनीय प्रभाव परेको थिएन । फ्रेडरिक एंगेल्सको 'वानरदेखि मानवसम्मको संक्रमणमा श्रमको भूमिका' (१९७४) र 'परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यसत्ताको उत्पत्ति' (१९७८) को अध्ययन गर्ने कार्य नेपालका मार्क्सवादीहरूमा भएतापनि मानवशास्त्र र नृःतत्त्वशास्त्रको

१३. पशुपालन र कृषि क्रमशः आजभन्दा करीब १२ र १० हजार वर्षअघि प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । नेपालको विभिन्न भागमा पाइएका जनश्रुतिहरूमा नेपालमा पशुपालक मानवबारे उल्लेख एवं ढुङ्गाका बन्धुरो, फालि, कोदालो जस्ता हतियार आदिले खेती गर्ने गरेको उल्लेख आदिलाई हेर्दा नेपालमा पनि समयकालमा केही तल-माथि परे तापनि नयाँ व्यवसायको प्रचलन रहेको प्रष्ट अनुमान हुन्छ ।

दृष्टिले भने अध्ययन हुनसकेको थिएन । १९६०-६१ तिर काठमाडौंको जोभार, पोखराको अरमुडि र थाक्-खोलाका गुफाहरूको सर्वेक्षण-अध्ययन भैसकेपछि नेपालमा प्राग् मानवको अस्तित्वसम्बन्धी प्रश्न प्रकाशमा आउन थाल्यो । १९६५ सम्ममा काठमाडौं उपत्यका र नवल-परासी र लुम्बिनीमा प्रागैतिहासिक सर्वेक्षण-अध्ययन भए तापनि त्यसबाट खास उपलब्धि हासिल भएको थिएन । पछि पुरातत्त्व विभागले आफ्ना कार्य विषयमा 'नेपालको भू-भागमा मानव जातिको सभ्यता र विकास-सम्बन्धी विज्ञानको खोजी गर्ने' र मूलभूत उद्देश्यहरूमा उत्खननको माध्यमद्वारा राष्ट्रको प्राचीन लुप्त संस्कृति, प्राग् इतिहास र इतिहासको खोजी गर्ने, राष्ट्रको सच्चा इतिहासको निर्माण गर्न सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्ने र त्यस कार्यमा सक्दो योगदान दिने र नेपालको भू भागमा हुर्केका मानव-सभ्यताको इतिहासको राम्ररी खोजी गर्ने' (प्रमात्य १९७९ : ३०-३१) जस्ता कुराहरू समावेश भएपछि प्रागैतिहासिक खोज र अनुसन्धानमा पुरातत्त्व विभागको ध्यान पुग्न थालेको अनुमान हुन्छ । यसपछि १९६५-६६ मा दाङ र बर्दिया, १९६६-६९ मा नवल-परासी, १९७० मा नवलपरासी र बूढानीलकण्ठ, १९८० मा बुटवलमा र त्यसपछि देशका विभिन्न भागमा पूर्वमा ताप्लेजुङदेखि पश्चिममा सुर्खेतसम्म, उत्तरमा हिमालयको फेदीदेखि दक्षिण तराईको झापा र लुम्बिनी-सम्म अध्ययन वा अनुसन्धान-कार्यहरू भएका छन्, जसबाट आजभन्दा कम्तीमा ५ लाख वर्ष अघिदेखि ४ हजार वर्ष अघिसम्मका ढुङ्गाका हतियारहरू पाइएका छन् ।

१९६८-६९ देखि नेपालमा वैज्ञानिक पद्धति अनुसारको अध्ययनको थालनी भई १९८० देखि यता मात्र नेपालमा मानवको उद्भवसम्बन्धी वैज्ञानिक चिन्तन अन्तर्गत अध्ययनको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपालका प्रसिद्ध मार्क्सवादी चिन्तक पुष्पलाल श्रेष्ठ (१९२५-७८) को अप्रकाशित पुस्तक 'हिस्टोरिकल सर्वे अफ नेपाल' (Historical Survey of Nepal) का दुई वटा अंश-हरू प्रकाशित भएका छन्, जसमा वैज्ञानिक चिन्तनअनुसार प्राप्त प्रमाणको आधारमा नेपालको नाम रहेको आधार र 'मातृसत्तात्मक समाज' बारे चर्चा गरिएको छ । त्यस-

पछि १९८१-८४ सम्म नेपालको इतिहासको अनुसन्धाता निरीश नेपालका केही रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्, जो वैज्ञानिक दृष्टिकोणको आधारमा लेखिएका छन् । त्यस्तै यी पंक्तिका लेखकका केही रचनाहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । अन्य लेखकहरू- जनकलाल शर्मा, राम-निवास पाँडे, डिल्लीराज शर्मा, देवेन्द्रनाथ तिवारी, मोदनाथ प्रश्रित, ओम गुरुङ, पी०आर० तामाङ आदि नेपाली र आर० वि० जोशी, एन० आर० वनर्जी, आर० एम० वेस्ट, जेन्स मुन्थे, ए० वाई० शेतेन्को, टोनी हेगेन, गुडरुन् कोर्निभस् आदि विदेशीका रचनाहरू पनि रहेका छन् । यी लेखकहरूका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरण र विषय-वस्तुको विवरणमा वैज्ञानिक शैली रहे तापनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा वैज्ञानिक दृष्टि-कोण अनुसार नेपालको प्राग् इतिहासलाई प्रकाशन गर्ने काम हुनसकेको देखिँदैन । नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार मानवको उद्भवलाई ब्रम्हाजीको सृष्टि भनिने हिन्दू धारणा 'किरात-मुन्धुम्', 'तम्बा कइतेन', 'भाषा वंशावली', 'स्वस्थानी व्रतकथा' र नेपालमा प्रचलित श्रीमद्भागवत, शिव, स्कन्द, वराह पुराण आदिमा भएका उल्लेख र उपयोग गरिएका सन्दर्भ-ग्रन्थहरूमा गरिएका उल्लेखबारे पूर्व प्रकाशित रचनाहरूमा सामान्य उल्लेख समेत गरिएको छैन । अझ नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तकद्वारा वानरबाट मानवको विकास भएको होइन भन्ने तर्क (पोख्रेल १९८५ : ११; प्रपन्नाचार्य १९८६ : २०) को खण्डनको सवाललाई छोडौं, त्यसको उल्लेख-सम्म पनि गरिएको छैन । यसले नेपालको प्राग् इतिहास-सम्बन्धी लेखनमा देखिएका लेखकहरू अधिकांशतः दृष्टिकोणको सम्बन्धमा या त अस्पष्ट छन् या भौतिक-वादी भनिने डरले त्यस्तो उल्लेख गर्न चाहँदैनन् भनी अनुमान गर्नुपर्ने देखिन आउँछ । अन्यथा 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', 'नेपालः मानव विकासका दृष्टिमा' भनी लेख्दा मानवको उद्भवसम्बन्धी दुवै चिन्तन अनुसार चर्चा गरिनुपर्ने हो । देशमा ब्रम्हाजीभन्दा लाखौं वर्ष-अधिका प्राग् मानवका अवशेष, तिनीहरूको सभ्यताको निरन्तरताको प्रमाण र वानर तथा मानवबीचको लुप्त-शृङ्खला जीव मानिने नेपिथेकस्-रामनरवानरको आजभन्दा

करीव १.१ करोड वर्षअघिको बुटवलको अवशेष बाइए-पछि यसरी अस्पष्टता नहुनु पर्ने हो। तर यिनै लेखकको ऐतिहासिककालको इतिहाससम्बन्धी र अरू विषयका रचनाहरूमाथि ध्यान दिने हो भने अधिकांश रचनामा दृष्टिवादी दृष्टिकोणको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यसरी नेपालको प्राग् इतिहासबारे वैज्ञानिक र अरू कालको इतिहासबारे दृष्टिवादी दृष्टिकोण अनुसार सोच्ने प्रवृत्ति रहेको अनुमान हुन्छ। यसले हाम्रा कतिपय रचनालाई आधा नर र आधा पशु वा नरपशु (प्रधान, १९८५ : ३७) भनी मात्नुपर्ने हुन्छ।

यसरी नेपालमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अझै स्पष्ट रूपमा अपनाउने नगरेको देखिन्छ। निरीश नेपालका रचनाहरू (१९८१, १९८२, १९८३, १९८५, १९८७, १९८८), यी पंक्तिका लेखकका रचनाहरू (१९८५, १९८७, १९८८, १९८९) र ओम गुहड (१९८७) र सीताराम तामाङको रचना (१९८७) मा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुसार चर्चा भएको पाइन्छ। अन्य लेखकका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरणमा वैज्ञानिक पद्धति रहे तापनि तथ्यको विश्लेषण र विवेचनामा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुरूप भएको देखिँदैन। पुराणहरू, नेपालका अनुश्रुतिहरू र अन्य रचनाहरूमा मानवको गणजातिबारे अनेक उल्लेख पाइन्छन् र यी उल्लेखको आधारमा अनुमान गर्न पनि अघि बढेको देखिँदैन। दृष्टिकोणसम्बन्धी अस्पष्टताको कारण नै नेपालमा प्राग् इतिहाससम्बन्धी दुई दर्जनजति रचनाहरू प्रकाशित भैसकेपछि पनि नेपालको प्राग् इतिहास प्रकाशमा आउन सकेको छैन। नेपालका प्राग् मानवहरूको अस्थि-अवशेष नपाइनु र वेद, पुराण र अनुश्रुतिको वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण नहुनाले पनि यस किसिमको अवस्थालाई सहयोग मिलेको अनुमान हुन्छ। साथै नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तरबाट आएका मङ्गोल वा दक्षिणबाट आएका आर्यद्वारा आयातित मान्ने गलत अवधारणाका प्रभाव मेटिनसकेको छैन। नेपालमा मानवको उद्भव भएको सम्भावनाको आधारमा मानवको विकास भएको हुनसक्ने अनुमानबारे पनि व्यापक रूपले एवं गहन ढङ्गले विश्लेषण र विवेचना हुनसकेको छैन।

उपसंहार

प्रस्तुत अध्ययनमा माथि गरिएको मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्पराको चर्चा प्रामाणिक सामग्रीहरूको कमीको कारण हाल प्रारम्भिक अध्ययनको रूपमा गरिएको छ। यसबारे गहन अध्ययन र विवेचना हुनु जरूरी भए तापनि हालको सामग्रीको अभाव र तथ्यपूर्ण प्रमाणको कमी रहेको स्थितिमा प्राप्त अवशेषहरू, केही तथ्य र प्रमाण र केही अनुमानको आधारमा चर्चा गरिएको छ। अध्ययन धेरै लामो नहोस् भन्ने हेतुले प्रकाशित रचनाहरूको उल्लेख एवं दृष्टिकोणबारे पुष्टि हुने सम्बन्धित उल्लेखको व्यापक चर्चा पनि हुन सकेको छैन। यसमा मानवको उद्भव र विकासको दृष्टिले भएका विवरणको सरसर्ती उल्लेख र मुख्यतया यसको स्थितिको झलक प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यस अध्ययनबाट नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तनबारे सामान्य जानकारी मिल्नुको साथै यसको क्रमिक विकास र हालको स्थितिबारे सामान्य झलक मिल्नेछ। साथै दृष्टिकोणको अस्पष्टताको कारण देखिएको नकारात्मक प्रभावमाथि ध्यान दिई यसबारे प्रष्ट हुनुपर्ने र सही दृष्टिकोणको आधारमा रचनाहरू प्रकाशित हुनसकेमा वास्तविक इतिहास प्रकाशमा ल्याउन सरल हुन जानेछ। दृष्टिकोणको सम्बन्धमा दुई धारै वा दुवै दृष्टिकोणको बीचमा रही सोच्दा सो परिणाम गलत नै हुने भएकोले दृष्टिकोणमा स्पष्ट रही एउटै दृष्टिकोण अनुसार सोच्नु र लेख्नु पर्ने अहम् आवश्यकतालाई बढी चर्चित तुल्याउनेछ। यसले नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी अध्ययनको लागि सरलता, स्पष्टता, समग्रता र वैज्ञानिकता प्रदान गर्न समेत थोरै भए पनि मद्दत मिल्न जानेछ। हालसम्म पनि बौद्धिक जगत्मा समेत देखिएको 'नेपालको समाज, संस्कृति, इतिहास र सभ्यताको निर्माता दक्षिणबाट आएका आर्य वा उत्तरबाट मङ्गोल हुन्' भन्ने आधारहीन धारणाको खण्डन गर्न पनि मद्दत मिल्नेछ। साथै भविष्यमा गरिने प्रस्तुत अध्ययन-सम्बन्धी खोज र अनुसन्धानलाई पनि यसबाट धेरै थोरै सहयोग मिल्ने आशा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

१. अमात्य, साफल्य- नेपालमा पुरातत्त्व, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, १९७९ ।
२. उपाध्याय, भगवतशरण- भारतीय समाजका ऐतिहासिक विश्लेषण (हिन्दी), नई दिल्ली : पिपुल्स पब्लिशिङ्ग हाउस, १९७८ ।
३. एंगेल्स, फ्रेडरिक- डायलेक्टिक्स अफ नेचर, मास्को, प्रोग्रेस पब्लिशर्स, (अंग्रेजी छैठौं संस्करण), १९७४ ।
४. — दि ओरिजिन् अफ द फमिलि, प्राइवेट प्रपर्टी ऐन्ड द स्टेट, (अंग्रेजी) पेकिङ्ग, कोरेन लैंग्वेज् प्रेस, १९७८ ।
५. गुरुङ, श्रीम- 'ग्रान्थोपोजिकल ट्रेन्ड इन् नेपाल', काठमाडौं : झिल्को (त्रैमासिक, अंग्रेजी खण्ड-सं. बाबुराम भट्टराई समेत), वर्ष ८, अङ्क १, १९८७ (१९-२२) ।
६. चाइल्ड, गोर्डेन्- ह्याट हैपेन्ड इन् हिस्टोरी, ब्रिटेन : पेन्गुइन बुक्स (अंग्रेजी), १९८६ ।
७. चेन्जोड, इमानसिंह- किरात-मुन्धुम्, विहार : राजेन्द्रराम, १९६१ ।
८. तामाङ, पी. आर.- 'दि प्रिमिटिभ कम्युन् सोसाइटी', काठमाडौं : झिल्को, पूर्वोक्त अङ्क (अंग्रेजी खण्ड ८-२४), १९८७ ।
९. तिवारी, देवेन्द्रनाथ- 'केम् ट्युरियल्स् फ्रम् वेस्टर्न नेपाल', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल (पुरातत्त्व विभागको त्रैमासिक मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड), संख्या ८५ (पृष्ठ ८-२४) १९८५ ।
१०. तिवारी, नरेशप्रसाद- चार्वाकका नैतिक दर्शन, पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी (हिन्दी), १९८६ ।
११. नेपाल, निरीश- 'जैनिज्म् ऐन्ड बुद्धिज्म् : अ कम्पै- रिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट', काठमाडौं : रोल्म्बा (जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड, सं. हरिराम जोशी समेत), वर्ष १ अङ्क १, पृष्ठ ५-१०), १९८१ ।
१२. — 'दि फिजोसफी अफ चार्वाक', पूर्वोक्त पत्रिका; वर्ष १, अङ्क ४, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १०-१९), १९८१ ।
१३. — 'दि रामापिथेक्स', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष २, अङ्क १, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १३-१७), १९८२ ।
१४. — 'अ पीप् इन्टु आवर पास्ट', पूर्वोक्त पत्रिका (धारावाहिक लेखमाला अंग्रेजी खण्ड), वर्ष २ अङ्क २-३-४; वर्ष ३ अङ्क १, १९८२-८३ ।
१५. — 'घण्टाकर्ण', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष ५, अङ्क ३, १९८५ ।
१६. नेस्तुखं, एम.- दि ओरिजिन् अफ मन्, मास्को : प्रोग्रेस पब्लिशर्स (अंग्रेजी) १९६७ ।
१७. पोख्रेल, छविलाल- सांख्य दर्शन, धरान : श्रीमती बालकुमारी पोख्रेल, १९८५ ।
१८. पौडेल, नयनाथ (सं.)- भाषा वंशावली भाग १, काठमाडौं : ने. रा. पु. पुरातत्त्व विभाग, १९६३ ।
१९. प्रधान, केदारनाथ- नेपाली इतिहास लेखनबारे, बनेपा : प्रधान प्रकाशन, १९८५ ।
२०. — महाभारत मानव : सम्भाव्यता अध्ययन, पूर्वोक्त प्रकाशन, १९८८; काठमाडौं, वर्तमान नेपाल (त्रैमासिक बौद्धिक पत्रिका, सं. लेखनाथ गुरामाई समेत) वर्ष ४, अङ्क ७-८, १९८८ ।
२१. — आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल, पूर्वोक्त प्रकाशन र मिति ।
२२. — नौलो नेपाल परिचय, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, १९८९ ।

२३. प्रधान, देविदास- स्वस्थानी व्रतकथा (हस्तलिखित ग्रन्थ- नेवारी), बनेषा, १९८८ ।
२४. प्रपन्नाचार्य, स्वामी- वेदमा के छ ? (अग्निमीले), बाराणसी, प्रशान्त प्रकाशन, १९८६ ।
२५. प्रश्रित, मोदनाथ- जीवाणुदेखि मानवसम्म, काठमाडौं : लिसन प्रकाशन (तेस्रो संस्करण), १९८६ ।
२६. -- देवासुर संग्राम, कोशी, नेपाल : पूर्वेली प्रकाशन (दोस्रो संस्करण) १९८२ ।
२७. -- ग्रास्था तथा प्रथा : एक विवेचना, काठमाडौं : लिसन प्रकाशन, १९८७ ।
२८. वज्राचार्य, धनबज्र- लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : ने. ए. अ. सं. (सिनास), १९७४ ।
२९. बस्नेत, भीमभक्त मानसि- नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।
३०. लामा, सन्तवीर- तम्बा कहतेन्, काठमाडौं ; रत्न पुस्तक भण्डार, १९८३ ।
३१. शर्मा, जनकलाल- हाओ समाज एक अध्ययन, काठमाडौं, साक्षा प्रकाशन, १९८२ ।
३२. -- 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ६१-६४ (पृष्ठ १-१५), १९८१ ।
३३. -- 'नेपाल : मानव विकासको दृष्टिमा', काठमाडौं : गरिमा (साक्षा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक पत्रिका), वर्ष १, अङ्क ५, १९८३ ।
३४. -- 'सेवेन्टिन् मिलियन्-इयर-ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स् कूड बी लिङ्क बिट्वीन मैन ऐन्ड् एप्', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ७९ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १२-३२), १९८३ ।
३५. शर्मा ऐन्ड् बनर्जी- 'नियोलिथिक टुल्स् फ्रम् नेपाल ऐन्ड सिनिकम्', पूर्वोक्त पत्रिका, संख्या ९ (अंग्रेजी खण्ड- पृष्ठ ५३-५८), १९६९ ।
३६. शर्मा, हरवंशलाल- आदि ग्रन्थ : जगत्-सिद्धान्त, दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ्ग हाउस (हिन्दी), १९७२ ।
३७. शेतेन्को, ए. वाइ.- 'दि आउटकम्स् अफ् द साइन्टि-फिक् मिशन् टु नेपाल इन् त्रिफ्', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल, संख्या ४३-४५ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १-२), १९७८ ।
३८. साइन्स् प्रेस- अ फोटोग्राफिक् रेकर्ड अफ् माउन्ट जोल्पो लुङ्मा साइन्टिफिक् एक्सपेडिसन् १९६६-६८, पेकिङ्ग : (अंग्रेजी) १९७४ ।
३९. सांक्रुत्यायन, राहुल- दर्शन-दिग्दर्शन, इलाहाबाद : किताब महल (हिन्दी), १९८३ ।
४०. सिंह, रमानन्दप्रसाद- दि रियल् स्टोरी अफ् द थारुज्, काठमाडौं : दि थारु संस्कृति (अंग्रेजी), १९८८ ।
४१. श्रेष्ठ, पुष्पलाल- 'नेपालमा मातृसत्तात्मक समाज', काठमाडौं : नेपाल-पत्र बुलेटिन ७ (पृष्ठ ३-११), १९८२ ।
४२. श्रेष्ठ, स्वयम्भूलाल- हामी नेपाली, काठमाडौं, श्रेष्ठ प्रकाशन, १९७१ ।

पुराण

१. पञ्च पुराण	७. मार्कण्डेय पुराण
२. श्रीमद्भागवत	८. स्वस्थानी व्रतकथा
३. रामायण	९. महाभारत
४. वराह पुराण	१०. शिव पुराण
५. तैत्तरीय ब्राह्मण	११. शतपथ ब्राह्मण
६. स्कन्दपुराण	१२. ऋग्वेद

पत्र-पत्रिका

१. प्राचीन नेपाल- पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुख-पत्र, संख्या ६, ९, ४३-४५, ६१-६४, ७९, ८५, ८६-८८, १०६-१०७, १०९ ।

२. रोलम्बा— जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको त्रैमासिक मुखपत्र, वर्ष १, अङ्क १ र ४, वर्ष २; अङ्क १, २, ३, ४; वर्ष ५ अङ्क ३।
३. गरिमा— साझा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक, वर्ष १, अङ्क ५।
४. नेपाल-पत्र— समीक्षात्मक सामयिक सङ्कलन, बुलेटिन ३ र ७।
५. झिल्को— विविध विषयक प्राज्ञिक, मासिक पत्रिका, वर्ष ८ अङ्क १।
६. इनाप— नेवारी भाषाको साप्ताहिक पत्रिका
७. वर्तमान नेपाल— बौद्धिक तथा प्राज्ञिक त्रैमासिक, वर्ष ५, अङ्क ७-८।